

## Xristian memarlıq irsinin kulturoloji interpretasiyası və regional turizm marşrutuna integrasiyası: Şəki–Qəbələ–Qax nümunəsi

Riad Səfərli 

**Xülasə.** Məqalənin məqsədi Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən xristian memarlıq irsinin kulturoloji məzmununu müəyyənləşdirmək və bu irsin Şəki–Qəbələ–Qax regional turizm marşrutuna integrasiyası üçün elmi əsaslandırılmış model təklif etməkdir. Tədqiqat keyfiyyət yanaşmasına, müqayisəli hal təhlilinə, sənəd və məzmun analizinə əsaslanır. Kiş məbədi, Nicedəki Çotari kilsəsi, Qum bazilikası, Ləkit dairəvi məbədi və Qaxdakı Müqəddəs Georgi kilsəsi tarixi sənədlilik, simvolik mənə, yaşayan irs, ziyarətçi interpretasiyası və qoruma həssaslığı meyarları üzrə müqayisə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, abidələrin vahid dini-tarixi xətt kimi təqdimatı onların fərqli funksiyalarını və icma əlaqələrini sadələşdirə bilər. Daha səmərəli yanaşma hər məkanı ayrıca interpretasiya düyünü kimi qurmaq, sonra onları ortaq regional hekayə daxilində əlaqələndirməkdir. Təklif olunan model qoruma, elmi interpretasiya, yerli icma iştirakı, rəqəmsal kommunikasiya və ziyarətçi monitorinqini bir sistemdə birləşdirir. Bu model turizm məhsulunun məzmun keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, sakral funksiyanın, memarlıq autentikliyinə və yerli mədəni faydanın qorunmasına xidmət edir. Marşrutun tətbiqi regionda qalma müddətinin uzadılması, mövsümi məhsulların şaxələndirilməsi və yerli bələdçi xidmətlərinin peşəkarlaşması üçün də imkan yaradır.

**Açar sözlər:** xristian memarlıq irsi, kulturoloji interpretasiya, regional turizm marşrutu, yaşayan irs, dayanıqlı turizm

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: [safarliriadwl@gmail.com](mailto:safarliriadwl@gmail.com)

Daxil oldu: 1 Mart 2026; Qəbul edildi: 6 May 2026; Onlayn dərc edildi: 30 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

## Cultural Interpretation of Christian Architectural Heritage and Its Integration into a Regional Tourism Route: The Shaki–Gabala–Gakh Case

Riad Safarli 

**Abstract.** This article identifies the cultural meanings of Christian architectural heritage in north-western Azerbaijan and proposes an evidence-based model for integrating this heritage into a Shaki–Gabala–Gakh regional tourism route. The study applies a qualitative approach combining comparative case analysis, document review, and thematic content analysis. Kish Temple, the Chotari Church in Nij, the Qum Basilica, the Lekit circular temple, and St George's Church in Gakh are compared through five criteria: historical documentation, symbolic meaning, living heritage, visitor interpretation, and conservation sensitivity.

*The findings show that presenting all monuments through a single religious-historical narrative may obscure their different functions, architectural contexts, and community relationships. A more effective approach is to design each site as a distinct interpretive node and then connect the nodes through a shared regional story. The proposed model combines conservation, scholarly interpretation, local community participation, digital communication, and visitor monitoring within one management system. It can improve the quality and competitiveness of the tourism product while protecting sacred functions, architectural authenticity, and locally retained cultural benefits. The model also offers practical criteria for route design, guide training, multilingual content, and responsible visitor management.*

**Keywords:** christian architectural heritage, cultural interpretation, regional tourism route, living heritage, sustainable tourism

Azerbaijan Tourism and Management University, PhD Student, Baku, Azerbaijan

E-mail: safaririadwl@gmail.com

Received: 1 March 2026; Accepted: 6 May 2026; Published online: 30 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

## Giriş

Azərbaycanda xristian memarlıq abidələri ölkənin kulturoloji xəritəsində erkən xristianlaşma, regional memarlıq əlaqələri, dini icmalar və kollektiv yaddaşın kəsişdiyi çoxqatlı irs sahəsidir. Xüsusilə şimal-qərb bölgəsində qorunan tikililər və arxeoloji qalıqlar Qafqaz Albaniyasının dini tarixi ilə sonrakı dövrlərin memarlıq təcrübələrini eyni coğrafiyada izləməyə imkan verir. Lakin abidələrin tarixləndirilməsi və atribusiyası yalnız populyar rəvayətə deyil, memarlıq tipologiyası, arxeologiya, epigrafiya və yazılı mənbələrin birlikdə təhlilinə söykənməlidir (Plontke-Lüning, 2007; Gippert et al., 2009). Müasir mədəni turizmdə ziyarətçi yalnız fiziki obyektə görmür; o, məkan haqqında qurulan hekayəni, simvolları, gündəlik istifadəni və yerli münasibətləri də istehlak edir. Bu səbəbdən irs turizmi memarlıq resursunun sadə nümayişindən interpretasiya olunan təcrübəyə doğru dəyişir (Richards, 2018). Interpretasiya seçimləri isə neytral deyil: önə çıxarılan dövr, icma və simvol identiklik təsəvvürünə təsir göstərir (Smith, 2006). Azərbaycan üzrə əvvəlki tədqiqatlar Kiş və Nic kimi məkanların dini turizm potensialını, eyni zamanda marketing, infrastruktur və maraqlı tərəflərin koordinasiyası ilə bağlı çətinlikləri göstərmişdir (Liutikas, 2017; Rzazade et al., 2018). Bununla belə, ayrı-ayrı abidələrin vahid regional məhsul daxilində necə əlaqələndiriləcəyini kulturoloji meyarlarla izah edən tətbiqi modellər məhduddur. Problem abidələrin sayında deyil, onların elmi məzmun, yaşayan irs və ziyarətçi təcrübəsi baxımından əlaqələndirilməsindədir. Məqalə seçilmiş məkanları müqayisə edərək marşrutu nəqliyyat ardıcılığı deyil, memarlıq, yaddaş və icma mənalərini birləşdirən interpretasiya sistemi kimi əsaslandırır.

## Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət xarakterli müqayisəli hal dizaynına əsaslanır. Mənbə korpusuna erkən xristian memarlığı və Qafqaz Albaniyası üzrə akademik nəşrlər, mədəni irs və dini turizm nəzəriyyəsi, Azərbaycan Turizm Bürosunun rəsmi məkan təqdimatları, eləcə də ICOMOS və Avropa Şurasının normativ sənədləri daxil edilmişdir. Mətnlər məzmun təhlili vasitəsilə tarixi sənədlilik, simvolik mənə, yaşayan irs, ziyarətçi interpretasiyası və qoruma həssaslığı kateqoriyalarına kodlaşdırılmışdır. Hal seçimi regional ardıcılıq, kulturoloji müxtəliflik və turizmə inteqrasiya imkanı prinsiplərinə söykənmişdir. Kiş muzeyləşdirilmiş obyekt, Çotari yaşayan Udi irsi, Qum və Ləkit konservasiya həssas arxeoloji qalıqlar, Müqəddəs Georgi isə fəaliyyət göstərən icma məkanı kimi təhlil edilmişdir.

Nəticələr Cədvəl 1-də sintez olunur. Ziyarətçi sorğusu və iqtisadi təsir hesablanmadığından, model tələb proqnozu deyil, pilot sınaq üçün çərçivədir.

## Nəticələr

Təhlil xristian memarlıq irsinin turizm dəyərinin üç qarşılıqlı səviyyədə yarandığını göstərir. Maddi səviyyə plan, konstruksiya, hörgü, bərpa izləri və landşaft əlaqəsini əhatə edir. Narrativ səviyyə məkanın tarixi, dini simvolları və ictimai təqdimatını formalaşdırır. Sosial səviyyə isə icmanın ibadət, yaddaş, dil və gündəlik təcrübələrini ehtiva edir. Bu səviyyələrdən yalnız birinin üstün tutulması abidəni ya texniki obyektə, ya da sübut olunmamış simvolik hekayəyə çevirir. ICOMOS-un interpretasiya prinsiplərinə görə, təqdimat mənbəyə əsaslanmalı, məkanın kontekstini göstərməli və maraqlı tərəflərin iştirakını təmin etməlidir (ICOMOS, 2008). Buna görə marşrutun vahid vizual üslubu olsa da, hər düyünün məlumat paneli eyni mətni təkrarlamamalıdır. Elmi fakt, şifahi ənənə və interpretativ ehtimal ayrı işarələnməli; bərpa olunan hissələr ilkin konstruksiyadan fərqləndirilməlidir.

Kiş məbədi Şəkiyə yaxınlığı, muzey funksiyası və arxeoloji ekspozisiyası sayəsində marşrutun giriş düyünü kimi çıxış edə bilər. Rəsmi turizm təqdimatında məbəd Qafqaz Albaniyası irsi, arxeoloji tapıntılar və kənd landşaftı ilə əlaqələndirilir (Azerbaijan Travel, n.d.-a). Burada əsas interpretasiya vəzifəsi müxtəlif tarixi layları ardıcıl göstərmək, elmi məlumatla yerli rəvayəti qarışdırmamaq və muzey ziyarətini Kiş kəndinin mədəni mühiti ilə bağlamaqdır. Nədəki Çotari kilsəsinin fərqləndirici cəhəti onun yaşayan Udi xristian irsi ilə bağlılığıdır. Qafqaz alban dil materiallarının müasir Udi dili ilə əlaqəsi elmi tədqiqatlarda sənədləşdirilmişdir (Gippert et al., 2009). Rəsmi turizm məzmunu da Nic kəndini Udi tarixi, ənənəsi və kilsə ziyarəti ilə birlikdə təqdim edir (Azerbaijan Travel, n.d.-b). Bu düyündə icma nümayəndəsinin səsi, ibadət rejimi və gündəlik mədəniyyət memarlıq haqqında məlumat qədər vacibdir.

## Cədvəl 1

*Şəki–Qəbələ–Qax xristian irsi marşrutunun kulturoloji-interpretasiya matrisi*

| Marşrut düyünü             | Dominant kulturoloji mənə                                 | Təklif olunan ziyarətçi təcrübəsi                            | Əsas idarəetmə şərti                                                      |
|----------------------------|-----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|
| Kiş məbədi (Şəki)          | Arxeoloji laylar, erkən xristian yaddaşı və muzeyləşdirmə | Elmi hekayələndirmə, ekspozisiya və kənd landşaftı gəzintisi | Fakt, rəvayət və bərpa qatlarının aydın fərqləndirilməsi                  |
| Çotari kilsəsi (Nic)       | Yaşayan Udi dini-mədəni irsi və icma yaddaşı              | İcma bələdçiliyi, etik kilsə ziyarəti və etnoqrafik tanışlıq | İbadət rejimi, məxfilik və yerli icmanın qərarvermədə iştirakı            |
| Qum bazilikası (Qax)       | Bazilika tipologiyası və arxeoloji memarlıq landşaftı     | Kiçik qrupla izahlı arxeoloji marşrut                        | Konservasiya həddi, təhlükəsiz çıxış və fiziki təmasın məhdudlaşdırılması |
| Ləkit dairəvi məbədi (Qax) | Mərkəzi-planlı memarlıq forması və təbii mühit əlaqəsi    | Memarlıq oxusu, foto-sənədləşdirmə və landşaft müşahidəsi    | Eroziya və ziyarətçi təzyiqinin monitorinqi; minimal infrastruktur        |

| Marşrut düyünü                | Dominant kulturoloji mənə                | Təklif olunan ziyarətçi təcrübəsi       | Əsas idarəetmə şərti                                    |
|-------------------------------|------------------------------------------|-----------------------------------------|---------------------------------------------------------|
| Müqəddəs Georgi kilsəsi (Qax) | İngiloy icmasının yaşayan pravoslav irsi | Mərasim təqviminə həssas mədəni ziyarət | İcmanın razılığı, davranış kodeksi və ibadətə üstünlüyü |

Matris göstərir ki, marşrut düyünləri eyni xidmət standartına deyil, ortaq elmi-etik prinsiplərə bağlanmalıdır. Kişdə əsas resurs muzeyləşdirilmiş tarix, Nic və Müqəddəs Georgi kilsəsində yaşayan icma, Qum və Ləkitdə isə konservasiya həssas arxeoloji memarlıqdır. Deməli, bilet, bələdçilik, qrup ölçüsü, fotoqrafiya və informasiya dərinliyi hər məkanın funksiyasına uyğun diferensiallaşdırılmalıdır. İdarəetmə modeli “qoruma–interpretasiya–iştirak–monitorinq” dövrünə əsaslanır. Əvvəlcə obyektin fiziki vəziyyəti və ziyarət həddi müəyyən edilir; sonra elmi interpretasiya paketi hazırlanır; yerli icma və xidmət təminatçıları qərarverməyə cəlb olunur; sonda fiziki aşınma, icma məmnunluğu, ziyarətçi öyrənməsi və yerli iqtisadi fayda göstəriciləri izlənilir. ICOMOS-un məsuliyyətli turizm yanaşması da qoruma, iştirak və faydanın ədalətli bölgüsünü vahid sistemdə nəzərdən keçirir (ICOMOS, 2022).

## Müzakirə

Regional marşrutun əsas üstünlüyü müxtəlif məkanları bir brend altında toplamaq deyil, onların fərqlərini izah edərək ümumi kulturoloji əlaqə yaratmaqdır. Əgər bütün abidələr dəyişməz və vahid keçmişin sübutu kimi təqdim olunarsa, irsin çoxqatlılığı “səlahiyyətli irs diskursu”nun sadələşdirici çərçivəsində itə bilər (Smith, 2006). Elmi qeyri-müəyyənliyin açıq göstərilməsi turizm hekayəsini zəiflətmir; əksinə, etibarını və öyrənmə dəyərini artırır. Avropa Şurasının Faro Konvensiyası irsin dəyərini cəmiyyətin ona verdiyi mənalar və irs icmalarının iştirakı ilə əlaqələndirir (Avropa Şurası, 2005). Bu prinsip Nic və Qaxdakı yaşayan dini məkanlar üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. İcma yalnız folklor nümayiş etdirən tərəf deyil, məkanın istifadəsi, təqdimatı və turizmdən əldə olunan fayda barədə qərar verən hüquq sahibi kimi qəbul edilməlidir.

Marşrut regionda qalma müddətini uzada və yerli xidmətlərə tələb yarada bilər. Lakin dayanıqlılıq yalnız ziyarətçi sayı ilə deyil, məzmun keyfiyyəti, irsin fiziki vəziyyəti və faydanın yerli səviyyədə qalması ilə ölçülməlidir (Richards, 2018; UNWTO, 2018). Modelin tətbiqində əsas risklər atribusiyanın siyasiləşdirilməsi, sakral məkanın kommersiyalaşdırılması, eyni tipli bələdçi mətnlərinin bütün obyektlərə tətbiqi və konservasiya imkanından artıq ziyarətçi qəbuludur. Bu risklər elmi redaksiya şurası, icma razılaşması, məkan üzrə davranış protokolu və illik monitorinq hesabatı vasitəsilə azaldıla bilər. Abidələrin mühafizəsi turizm istifadəsindən əvvəl gələn hüquqi şərtədir (Azərbaycan Respublikası, 1998).

## Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Şəki–Qəbələ–Qax xətti Azərbaycanın xristian memarlıq irsini müxtəlif tarixi, memarlıq və icma qatları ilə təqdim etmək üçün uyğun regional platformadır. Kiş, Nic və Qax düyünləri vahid mənşə tezisini təkrarlamaqla deyil, arxeoloji sənəd, yaşayan irs və dini müxtəliflik arasındakı əlaqəni göstərməklə bir marşrutda birləşdirilməlidir. Təklif olunan kulturoloji model turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyətini qoruma, etik interpretasiya və yerli iştirak prinsipləri ilə uzlaşdırır.

1. Marşruta daxil edilən hər obyekt üçün tarix, memarlıq, bərpa mərhələləri və ziyarət rejimini əhatə edən elmi pasport hazırlanmalıdır.

2. Qum və Ləkitdə qrup ölçüsü, hərəkət trayektoriyası və mövsümi ziyarət həddi konservasiya qiymətləndirilməsinə əsasən müəyyənləşdirilməlidir.
3. Marşrutun nəticələri ziyarətçi sayı ilə yanaşı, öyrənmə keyfiyyəti, fiziki aşınma, icma məmnunluğu və yerli iqtisadi fayda üzrə illik monitoring edilməlidir.

## Ədəbiyyat

- Azərbaycan Respublikası. (1998). *Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. <https://e-qanun.az/framework/3526>
- Azerbaijan Travel. (n.d.-a). *Discover traces of Caucasian Albania near Shaki*. <https://azerbaijan.travel/discover-traces-of-caucasian-albania>
- Azerbaijan Travel. (n.d.-b). *Explore Nij village near Gabala*. <https://azerbaijan.travel/explore-history-culture-nij-village-near-gabala>
- Avropa Şurası. (2005). *Council of Europe framework convention on the value of cultural heritage for society* (Council of Europe Treaty Series No. 199). <https://rm.coe.int/1680083746>
- Gippert, J., Schulze, W., Aleksidze, Z., & Mahé, J.-P. (2009). *The Caucasian Albanian palimpsests of Mount Sinai*. Brepols.
- ICOMOS. (2008). *The ICOMOS charter for the interpretation and presentation of cultural heritage sites*. <https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/>
- ICOMOS. (2022). *International charter for cultural heritage tourism: Reinforcing cultural heritage protection and community resilience through responsible and sustainable tourism management*. <https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/>
- Liutikas, D. (2017). *Perspectives of religious tourism in Azerbaijan*. International Religious Tourism and Pilgrimage Conference. <https://arrow.tudublin.ie/irtp/2017/product/14/>
- Plontke-Lüning, A. (2007). *Frühchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12–21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>
- Rzazade, H., Güzel, Ö., & Ehtiyar, R. (2018). The evaluation of the current situation of religious tourism in Azerbaijan: A qualitative research. *Journal of Awareness*, 3(Special Issue), 427–446. <https://doi.org/10.26809/joa.2018548654>
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. Routledge.
- UNWTO. (2018). *Tourism and culture synergies*. World Tourism Organization. <https://www.unwto.org/global/publication/tourism-and-culture-synergies>